25

Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
Motaleat-eBastanshenasi-eParseh(MBP) || Vol. 7 || No. 25 || Autumn 2023 ||

Study of Physical and Functional Characteristics of Nusratabad Historical Farmstead

Raie, H.[1]; Biglari, M.[2]

Type of Article: **Research**
Pp: 317-338
Received: 2021/11/26; Accepted: 2022/03/02
https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.317

Abstract

Nusratabad Farmstead was built in 1264 AH by Aqamirza Nasrullah Sadr al-Mamalik around Qom and was dedicated to his two male children. This farmstead was active until the Pahlavi period and after that, the remains of the farmstead called Sadri castle were registered in the list of national monuments of Iran in 2001 with the number 4868. there are written documents such as historical maps and endowments related to the year 1270 AH about this farmstead. The mentioned documents provide useful information about the characteristics of the farmstead and qualities such as why it is made, the formation process, various physical elements and agricultural products. The research problem is the low familiarity of the communities with the subject of "farmsteads architecture" and also the possibility of reviving Nusratabad and Sadri Castle in the future. The aim of this study is to introduce a Qajar farmstrad and to achieve them two questions are asked: 1. What are the physical and functional characteristics of Nusratabad Farmstead? 2. What was the role of these characteristics in the survival of Nusratabad farmstead? this study tries to approach the subject with an interpretive approach and historical interpretive strategy and uses the three main formats of document research, interviews and field studies. Studies show that Nusratabad farmstead has two physical and functional characteristics and their subsystems. Positioning, formation of physical elements and farmsteads monitoring methods are related to its physical characteristics and the functional characteristics of Nusratabad farmstead also refer to the type of crops, social pyramid and related cultural issues. The architecture of Nusratabad Farmstead have been the product of a combination of physical and functional characteristics over time and Sadr al-Mamalik was able to protect the farmstead with these measures and hand it over to the current supervisors.

Keywords: Nusratabad Farmstead, Sadri Castle, Agricultural Heritage, Qom.

1. Assistant Professor, Faculty of Architecture and Environmental design, Iran University of Science and Technology, 16846-13114, Tehran, Iran (Corresponding Author).
Email: hoseinraie@iust.ac.ir
2. Master of Conservation, Researcher, Iran.

***Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh* (MBP)**

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the ***Creative Commons****.*

Citations: Raie, H. & Biglari, M., (2023). "Study of Physical and Functional Characteristics of Nusratabad Historical Farmstead". *Parseh J Archaeol Stud. (PJAS),* 7(25): 317-338. https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.317
Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-663-en.html

Introduction

Historical farmsteads have been seen in two forms so far; the first form is called "Agriculture castles" in which the castle is the axis of the farmstead and the residence of the farmstead dwellers and usually Agriculture lands and gardens were gradually formed outside the castle.

But the second form is "Agriculture complexes" in which the elements of the farmsteads are seen as a small village and a concentrated fabric in cooperation with each other and the farmsteads dwellers lived in a place other than the castle.

Nusratabad farmsteads was built with the model of Agriculture castle and centered on Sadri Castle in 1264 AH by Aqamirza Nasrullah Sadr al-Malik and the date of its endowment dates back to 1270 AH. The mentioned properties is now located at the end of Hazrat Masoumeh Boulevard, at the old road from Qom to Saveh and Sadri Street. From this farmstead and the Agriculture castle related to those two maps have been seen so far: a); The main and first map is made of fabric and has dimensions of 216 × 88 cm, in which the qanat and four mills of Nusratabad farmstead in the old plain and the western and eastern fronts of Qom river are also shown. This map is currently available to heirs and is not available. B); The second or monitoring plan is made of fabric with dimensions of 70 × 257 cm, which was prepared during the construction of the castle in 1264 AH. (Mohseni, 2014:203) This map is mentioned in Madame Dieulafoy 's travelogue and will be discussed in this article. The research problem is the low familiarity of the communities with the subject of "farmsteads architecture" and also the possibility of reviving Nusratabad and Sadri Castle in the future. The aim of this study is to introduce a Qajar farmstead. Rereading these documents can acquaint the scientific community with the architectural pattern and social and cultural characteristics of a Qajar farmsteads. For this reason, it is tried based on three formats; Document research, interviews and field studies to answer research questions. this research approaches the issue with its interpretive approach and historical interpretive strategy.

Identified Sites

The available documents show that the owner of the farmstead, Sadr al-Malik, was originally from Taleqan but her ancestors had migrated to Ardabil. During the reign of Mohammad Shah Qajar, Sadr al-Malik was in a good position in terms of relations with the court as well as religious relations with the people and he had built this farmstead for the development of property and qanat as well as economic exploitation. After building the castle, he selected people from the Zandieh tribe and settled as slaves in the Sadri Farmstead Castle (Arbab, n.d.: 51). According to the calculation of Afzal-ol-

Molk, their number reached 40 to 50 families and between 200 to 250 people (Afzal Al-Molk, 2017: 88). The tribe was responsible for maintaining and producing on the farmstead and cultivating summer and winter crops. There are currently two historical maps of this farmstead: a; Main and first map b; Second map and monitoring. In the historical map, the two elements of the castle and the refrigerator can be clearly seen. According to the plan, Sadri Castle had a fort and twelve main and secondary towers, qanats, buildings and interior spaces. In addition, the remains of a historic bath can now be seen in the castle, which were not drawn on the castle monitoring map and may have been added to the complex later. This map describes other spaces under construction such as mills, baths, caravanserai, mosques and qanats. These features with the details stated in Tables 1 and 2 are the result of reviewing the documents studied in different sections of the research and it can be considered as physical and functional characteristics of Nusratabad farmstead. The contents of these tables show that the architecture of the farmstead was a function of social, economic, cultural, security, environmental and climatic issues that manifested themselves in different ways in historical periods.

Conclusion

This study has concluded that Nusratabad farmstead has two physical and functional characteristics and their subsystems. Positioning, formation of physical elements and field monitoring methods are related to its physical characteristics. Based on this, Nusratabad farmstead was built in the Qajar period with a short distance from Qom and Water resources and security have played a role in its location. Sadr al-Malik was able to build a large farmstead with elements such as an Agriculture castle, caravanserai, mosque, mill, qanat, bath and refrigerator and settle some of the Zandieh tribe. The functional characteristics of Nusratabad Farmstead also refer to crops, social pyramid and related cultural issues. Accordingly, the formation of Nusratabad farmstead started with good intentions and then economic exploitation has been given priority. Sadr al-Malik was able to achieve a monitoring program in by designing architecture, monitoring plan, determining the type of endowment operation and setting up the endowment letter. In a way that has been continued by his supervisors until now. Therefore, the architecture and composition of Nusratabad Farmstead have been the product of a combination of physical and functional characteristics over time.

Acknowledgment

We would like to thank the managers of the Sadri Castle(Ghal-eh Sadri) complex, especially Mr. Hamed Sadri and Younes Sadri.

Observation Contribution

The authors have contributed equally to the compilation of the paper.

Conflict of Interest

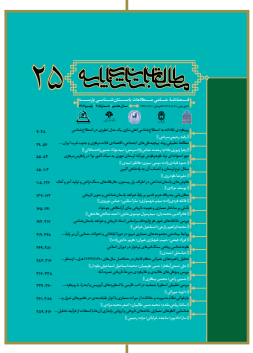
There is no conflict of interest.

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۲۵ || سال هفتم || پاییز ۱۴۰۲ ||
نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706

بررسی ویژگی‌های کالبدی و کارکردی مزرعهٔ تاریخی نصرت‌آباد

حسین راعی[I]؛ محسن بیگلری[II]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۳۳۸ - ۳۱۷
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۰۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۱
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.317

چکیده

مزرعهٔ نصرت‌آباد در سال ۱۲۶۴هـ.ق. توسط «آقامیرزا نصرالله صدرالممالک» در پیرامون قم احداث شد و بر دو اولاد ذکورش وقف شد. این مزرعه تا دورهٔ پهلوی فعال بود و پس از آن، بقایای مزرعه به نام «قلعه صدری» در سال ۱۳۸۰هـ.ش. با شمارهٔ ۴۸۶۸ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید. از این مزرعه اسناد مکتوبی ازقبیل نقشهٔ تاریخی و وقف‌نامه مربوط به سال ۱۲۷۰هـ.ق. وجود دارد. در اسناد یادشده به اطلاعات مفیدی دربارهٔ ویژگی‌های مزرعه و کیفیاتی از قبیل چرایی ساخت، فرآیند شکل‌گیری، عناصر کالبدی متعدد و محصولات باغی و زراعی اشاره شده است. مسألهٔ تحقیق آشنایی اندک جوامع با موضوع «معماری مزرعه» و هم‌چنین احتمال احیاء مزرعهٔ نصرت‌آباد و قلعه صدری در آینده براساس خوانش نادرست ویژگی‌های آن است. هدف از این پژوهش معرفی یک مزرعهٔ قاجاری است و برای نیل به آن دو پرسش مطرح می‌شود: مزرعهٔ نصرت‌آباد دارای چه ویژگی‌های کالبدی و کارکردی است؟ نقش این ویژگی‌ها در حیات مزرعهٔ نصرت‌آباد چه بوده است؟ این تحقیق سعی می‌کند به‌دلیل ماهیت تاریخی مزرعه با رویکرد تفسیرگرایی و راهبرد تفسیری تاریخی به موضوع نزدیک شود و از سه قالب اصلی سندپژوهی، مصاحبه و مطالعات میدانی استفاده می‌کند. بررسی‌ها نشان می‌دهند که مزرعهٔ نصرت‌آباد دارای دو ویژگی کالبدی و کارکردی و نظام‌های زیرمجموعهٔ آن‌ها بوده است. تعیین موقعیت، شکل‌گیری عناصرکالبدی و شیوه‌های پایش مزرعه مربوط به ویژگی‌های کالبدی آن است و ویژگی کارکردی مزرعهٔ نصرت‌آباد نیز به نوع محصولات زراعی، هرم اجتماعی و موضوعات فرهنگی مرتبط اشاره می‌کند. معماری و انشاء مزرعهٔ نصرت‌آباد محصول امتزاج ویژگی‌های کالبدی و کارکردی درطول زمان بوده است و صدرالممالک توانست با این اقدامات از مزرعه صیانت کرده و آن را به متولیان و ناظران کنونی بسپارد.

کلیدواژگان: مزرعهٔ نصرت‌آباد، قلعه صدری، میراث کشاورزی، قم.

I. استادیار گروه مرمت، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: hoseinraie@iust.ac.ir
II. پژوهشگر آزاد، قم، ایران.

ارجاع به مقاله: راعی، حسین؛ و بیگلری، محسن، (۱۴۰۲). «بررسی ویژگی‌های کالبدی و کارکردی مزرعهٔ تاریخی نصرت‌آباد». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۵): ۳۳۸-۳۱۷. https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.317
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-663-fa.html

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریهٔ پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقالهٔ چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

مزارع مسکونی تاریخی به دو صورت تاکنون دیده شده‌اند؛ صورت اول، «قلاع کشتخوانی» نام دارد که در آن قلعه، محور مزرعه و محل زندگی مزرعه‌نشینان است و به‌طور معمول کشتخوان‌ها و باغات به‌تدریج در خارج از قلعه شکل می‌گرفتند؛ اما صورت دوم، «مجموعه‌های کشتخوانی» است که در آن عناصر و ملحقات مزرعه به‌سان یک روستای کوچک و بافت متمرکز در هم‌کناری با یک‌دیگر دیده می‌شوند و مزرعه‌نشینان در مکانی غیر از قلعه زندگی می‌کردند. این مزارع دارای جمعیت ثابت و شناور بوده‌اند و پیش از دوران اسلامی تا دورهٔ پهلوی دوم وظیفهٔ تولید، ایجاد درآمد و پرداخت مالیات را برعهده داشتند. علاوه‌برآن، به‌دلیل نوع مالکیت اربابی، اغلب مزارع، محل برگزاری رویدادهای اجتماعی و فرهنگی تأثیرگذار در کشور بوده‌اند. مزرعهٔ نصرت‌آباد نیز با الگوی «قلعه کشتخوانی» و با محوریت قلعه صدری در سال ۱۲۶۴هـ.ق. توسط «آقامیرزا نصرالله صدرالممالک» احداث گردیده و تاریخ وقف‌نامهٔ آن به سال ۱۲۷۰هـ.ق. برمی‌گردد. اثر یادشده به وسعت قابل‌توجهی هم‌اکنون در انتهای بلوار حضرت معصومه علیها‌السلام، ابتدای جادهٔ جعفریهٔ کنونی یا جادهٔ قدیم قم به ساوه و خیابان صدریه قرار گرفته است (تصاویر ۱ و ۲). براساس نوشته‌های «افضل‌الملک» در کتابچهٔ تفصیل و حالات دارالایمان قم، قلعه صدری بخشی از «مزرعهٔ نصرت‌آباد» بوده و براساس وقف‌نامهٔ منتسب به آقامیرزا نصرالله صدرالممالک ساخته شده است (افضل‌الملک، ۱۳۶۰: ۱۸۶)؛ او در این کتاب به عناصر واقع‌در مزرعهٔ نصرت‌آباد ازقبیلِ قنات، باغ، حمام و هم‌چنین میزان محصولات، مالیات و تعداد عمله‌جات اشاره می‌کند. افضل‌الملک در جایی دیگر از این کتاب، نصرت‌آباد را با عنوان «قریه» معرفی کرده و توضیح می‌دهد که در آن تقریباً ۴۰ نفر زندگی و کار می‌کرده‌اند و دارای نظام اقتصادی و تولیدی ویژه‌ای بوده است. به‌نظر می‌رسد افضل‌الملک در زمانی به بازدید از قلعه می‌پردازد که این مزرعه ساخته شده و درحال بهره‌برداری بوده است. علاوه‌بر او، ناصرالدین‌شاه نیز در سال ۱۲۶۷هـ.ق. ضمن بلوک‌گردشی و در جریان سفر خود به قم، در وصف این مزرعه مطالبی را در سفرنامهٔ خویش می‌نویسد و آن را بسیار وسیع می‌بیند. در دورهٔ قاجار و پهلوی کسان دیگری چون «مفلسی» به توصیف این مزرعه و قلعه پرداخته‌اند (مفلسی‌قمی، ۱۳۹۱: ۴۲۱) و آن را بسیار بزرگ و ابعاد آن را دویست ذرع در دویست و پنجاه ذرع نوشته‌اند و یا چندین باب خانهٔ رعیتی را در قلعه توصیف کرده‌اند. «مادام دیالافوا» نیز طی بازدید از قلعه صدری آن را کاروانسرا توصیف کرده و دربارهٔ مختصات و مشخصات آن توضیح می‌دهد (دیولافوا و همکاران، ۱۳۷۱: ۲۰۷)؛ از این مزرعه و قلعه کشتخوانی وابسته به آن دو نقشه تاکنون دیده شده است.

الف) نقشهٔ اصلی و نخست از جنس پارچه و به ابعاد ۸۸×۲۱۶ سانتی‌متر که در آن مسیر قنوات و چهار آسیاب مزرعهٔ نصرت‌آباد در دشت کهنه و جبهه‌های غربی و شرقی رودخانهٔ قم نیز نشان داده شده است. این نقشه هم‌اکنون در اختیار وراث قرار دارد و در دسترس نیست.

ب) نقشهٔ دوم یا پایشی از جنس پارچه و به ابعاد ۷۰×۲۵۷ سانتی‌متر که در حین ساخت قلعه در سال ۱۲۶۴هـ.ق. تهیه شده است (محسنی، ۱۳۹۳: ۲۰۳). این نقشه در سفرنامهٔ مادام دیالافوا به آن اشاره شده و در این پژوهش به آن پرداخته می‌شود (تصویر ۴). نقشهٔ یادشده منبع بسیار مهمی از فرآیند طراحی و پایش یک مزرعهٔ اربابی در دورهٔ «محمدشاه» و «ناصرالدین‌شاه» قاجار است. در این نقشه به ساختار، چینش و طرح قلعه با اضافات، ملحقات، آبار، انهار و جداول آن اشاره و موقعیت آن‌ها ترسیم شده است. علاوه‌بر آن، نقشهٔ شماتیک از ساختمان قلعه و یخچال کنار آن نیز دیده می‌شود. در حاشیهٔ این نقشه، متونی که مربوط به حفر قنوات مختلف است و رویدادهایی که درطول شکل‌گیری نصرت‌آباد به‌قلم علما، بزرگان، ریش‌سفیدان، معماران، شخص صدرالممالک و دیگران روایت می‌گردد نیز آمده است. به‌جز آن، در بخش‌هایی دیگر از نقشه به ساخت فضاهای

تصویر ۱: نقشهٔ موقعیت مزرعهٔ نصرت‌آباد و قلعه‌صدری با شهر قم (Google Earth, 2019).

Fig. 1: Location map of Nasrat Abad and Castle Sadri (Ghal-eh Sadri) farmstead with Qom city (Google Earth, 2019).

موردنیاز در آینده، استشهادیهٔ قنوات جدیدالاحداث و سرکاری قلعه و تأیید آن توسط بزرگان و خط سیاق مربوط به قلعه و قنوات پرداخته شده است.

مسألهٔ اصلی پژوهش، آشنایی اندک جوامع با موضوع «معماری مزرعه» و هم‌چنین احتمال احیاء مزرعهٔ صدری در آینده براساس خوانش نادرست محتوای مزرعه است. براساس اسناد موجود، این مزرعه دارای عناصر و فضاهای ویژه‌ای بوده است که می‌بایست به‌تدریج و براساس شرح عملیات مندرج در نقشه ساخته شوند، اما به‌جز حمام تاریخی، باروها و برخی حجرات، مابقی عناصر ازقبیل کاروانسرا، مسجد و یخچال تاریخی از بین رفته و به هر دلیلی هم‌اکنون دیده نمی‌شوند. هدف از این پژوهش، معرفی یک مزرعهٔ قاجاری براساس اسناد موجود است. خوانش این اسناد می‌تواند جامعهٔ علمی را با الگوی معماری و مختصات اجتماعی و فرهنگی یک مزرعهٔ قاجاری آشنا کند. این پژوهش، عینی و ملموس است و با رویکرد تفسیرگرایی و راهبرد تفسیری تاریخی به موضوع نزدیک می‌شود.

پرسش‌های پژوهش: ۱. مزرعهٔ نصرت‌آباد دارای چه ویژگی‌های کالبدی و کارکردی است؟ ۲. نقش این ویژگی‌ها درحیات مزرعهٔ نصرت‌آباد چه بوده است؟

روش پژوهش: تحقیق برروی اسناد تاریخی برای دستیابی به مختصات یک مزرعهٔ قاجاری در زمرهٔ پژوهش‌های کاربردی قرار می‌گیرد. در مسیر شناخت معماری مزرعهٔ نصرت‌آباد که علاوه‌بر قلعه صدری دارای ملحقات دیگری نیز هست، از منابع ذیل استفاده می‌شود.

الف) منابع مکتوب شامل: نقشهٔ تاریخی دوم قلعه صدری به‌عنوان یک سند حقوقی معتبر، گزارش‌های تخصصی، کتب جغرافیایی، تاریخی و جغرافیای تاریخی و امثالهم که در زمرهٔ سندپژوهی قرار می‌گیرند.

ب) منابع شفاهی شامل: مصاحبه با ورثهٔ واقف (گفت‌وگوی خصوصی با حامد و یونس صدری، ۱۳۹۶)، بومیان منطقه و مراجع علمی.

ج) آثار مادی غیرمنقول مانندِ بقایای قلعه صدری و مزرعهٔ نصرت‌آباد که به‌صورت میدانی ارزیابی خواهند شد.

تصویر ۲: نقشهٔ موقعیت مزرعه نصرت‌آباد در عکس هوایی سال ۱۳۴۷ه.ش. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 1: Map of the location of Nosrat Abad farmstead in aerial photo of 1968` (Authors, 2021).

در ابتدا اسناد تاریخی و جغرافیای تاریخی دربارهٔ مزرعه مورد مطالعه قرار می‌گیرند. نقشهٔ تاریخی اثر نیز یک منبع مهم محسوب می‌شود که اطلاعات مناسبی از شیوه‌های ساخت و مدیریت مزرعه در آن مستتر است. درکنار و موازی با آن، بازدید میدانی و مصاحبه با ورثه و ناظران موقوفهٔ مزرعهٔ نصرت‌آباد انجام می‌شود. سعی می‌شود با هم‌کناری یافته‌های منتج از منابع یادشده و انطباق و بررسی آن‌ها به ویژگی‌های نهفته در معماری مزرعهٔ نصرت‌آباد اشاره کرد.

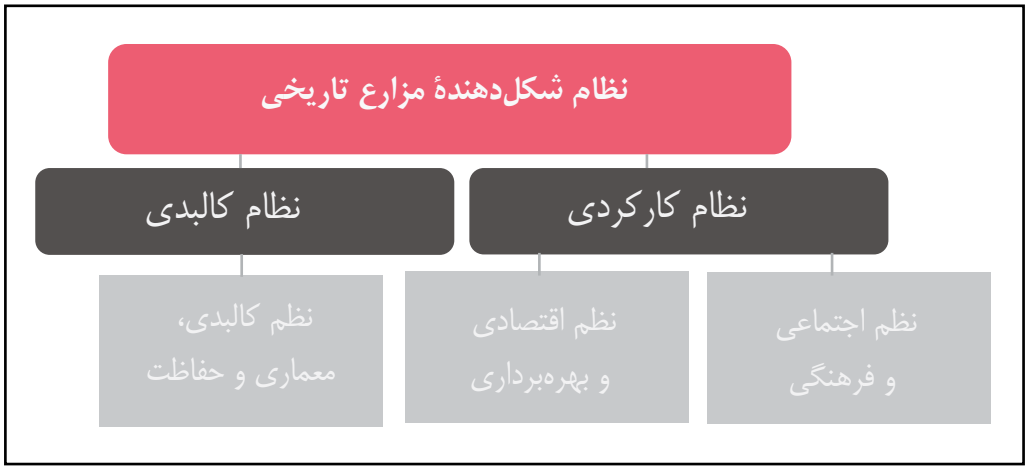
پیشینهٔ پژوهش

مزارع تاریخی ایران دارای پیشینهٔ پیش از اسلام است، اما به‌طور مستقل از دورهٔ ایلخانی تا دورهٔ پهلوی در اسناد تاریخی به آن اشاره می‌شود. همان‌گونه که در مقدمه آمده است، مزارع یادشده در دورهٔ قاجار و پهلوی به‌دلیل اهمیت و وسعت آن، حضور دارند و و مورد بازدید قرار می‌گیرند (بهشتی و راعی، ۱۳۹۵). این آثار اغلب در اسناد حقوقی مانند وقف‌نامه‌ها، مبایعه‌نامه‌ها و امثال آن دیده می‌شوند و مورد بررسی قرار می‌گیرند. در منابعی چون جامع‌الخیرات (حسینی‌یزدی، ۱۳۴۱)، اسناد معماری ایران (شیخ‌الحکمایی و همکاران، ۱۳۸۸) و میراث‌فرهنگی نطنز (اعظم‌واقفی، ۱۳۷۴)، به گردآوری وقف‌نامه‌هایی از دوران ایلخانی، صفوی، قاجار و پهلوی پرداخته می‌شود که اغلب مربوط به مزارع بوده و براساس آن مورد حفاظت قرار گرفته‌اند. علاوه‌بر آن (در: پسندیده، ۱۳۹۴) نیز به وقف‌نامه‌ها و سایر اسناد حقوقی مرتبط با مزارع پیرامون مشهد و خراسان‌بزرگ اشاره می‌شود. این اسناد اطلاعاتی را دربارهٔ شیوه‌های شکل‌گیری و مدیریت مزارع در اختیار قرار می‌دهند؛ البته می‌توان از سفرنامه‌ها و روزنامهٔ خاطرات ایرانیان نیز مانند (فرمانفرما، ۱۳۸۳؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸؛ افضل‌الملک، ۱۳۶۱) به‌عنوان اسناد معتبر در این‌زمینه یاد کرد و درکنار پژوهش‌هایی دیگر (لمتون، ۱۳۴۵) به‌عنوان تلاش یک محقق خارجی در این‌زمینه مفید دانست. این منابع دربارهٔ مختصات مزارع مانند: نام، مساحت تقریبی، دسترسی‌ها، جمعیت، محصولات و مقدار مالیات یک مزرعه به تفصیل سخن به‌میان می‌آورند. برخی از اسناد نیز منحصراً مزارع مناطق خاصی را معرفی می‌کنند (مانند: قمی، ۱۳۸۵؛ کلانترضرابی، ۱۳۷۸) که به مزارع پهنهٔ فرهنگی کاشان و قم می‌پردازند و (افشار، ۱۳۷۴؛ حکمت‌یغمایی، ۱۳۶۹) به مزارع خور، جندق، یزد و پیرامون آن‌ها اشاره می‌کنند؛ اما مزارع قم نیز به‌وسیلهٔ تعدادی از پژوهشگران یادشده مورد بررسی قرار می‌گیرد و به‌طور ویژه دربارهٔ مزرعهٔ صدری در منابعی (چون: دیولافوا، ۱۳۷۱، افضل‌الملک، ۱۳۶۱) اطلاعاتی یافت می‌شود که مربوط به دورهٔ قاجار و اواخر پهلوی است. پس از دورهٔ پهلوی، ضمن ثبت این اثر در فهرست آثار ملی (مرکز اسناد میراث‌فرهنگی قم، ۱۳۸۴) مقاله‌ای نیز دربارهٔ قلعه صدری از بنیاد قم‌پژوهی (محسنی، ۱۳۹۳) به چاپ می‌رسد. تاکنون دربارهٔ این اثر ازمنظر شناخت ویژگی‌های کارکردی و کالبدی پژوهشی صورت نگرفته است و دربارهٔ ارتباط بین این نقشه، اسناد جغرافیای تاریخی و عناصری که ساخته شده‌اند و فضاهایی که ساخته نشده‌اند اما در نقشه وجود دارند، تحقیقی نشده است.

بررسی ویژگی‌های کالبدی و کارکردی مزرعهٔ نصرت‌آباد با بررسی اسناد موجود

برپایهٔ مطالعات انجام‌شده در فلات‌مرکزی ایران، مزارع تاریخی براساس «نظام شکل‌دهنده» قوام یافته و احداث می‌شدند (تصویر ۳). این نظام به دو بخش اصلی کارکردی و کالبدی تقسیم می‌شود و در کلیهٔ شئون یک مزرعه حضور داشته است. نظام کارکردی دارای سه زیرمجموعه به نام‌های «نظم اقتصادی، بهره‌برداری، اجتماعی و فرهنگی» است و درکنار نظام کالبدی «نظم کالبدی، معماری و حفاظت» موجب فعال بودن و سرزندگی مزارع می‌شد (راعی، ۱۳۹۹: ۶۸) این تحقیق نیز

درپی بررسی ویژگی‌های کالبدی و کارکردی مزرعهٔ نصرت‌آباد براساس دو سند ذیل است:
الف) اسناد جغرافیای تاریخی و منابع شفاهی مرتبط
ب) نقشه‌های تاریخی مزرعهٔ نصرت‌آباد.

تصویر ۳: نظام شکل‌دهنده در مزارع تاریخی (راعی، ۱۳۹۹: ۶۸).
Fig. 3: The constituent System in historical farmsteads (Raie, 2020: 68).

سند نخست؛ اسناد جغرافیای تاریخی و منابع شفاهی مرتبط

برای بررسی و تدقیق موضوع مزرعهٔ نصرت‌آباد از منابع مختلفی استفاده می‌شود. هم‌پوشانی اسناد و منابع پیش‌گفته و برآیند آن مواردی است که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

- معرفی صدرالممالک اردبیلی

اسناد موجود نشان می‌دهند که صدرالممالک اصالتاً طالقانی بوده، اما اجداد ایشان به اردبیل مهاجرت کرده بودند. او سرحلقهٔ سلسلهٔ «نعمت‌اللهی» بود و دو پسر به‌نام «میرزاهادی» و «ضیاءالدین» داشت. «میرزانصرالله اردبیلی» معلم محمدشاه قاجار در زمان ولایتعهدی ایشان بود و زمانی که محمدشاه به سلطنت می‌رسد، «حاج میرزا آغاسی» منصب صدراعظمی را عهده‌دار می‌شود و محمدشاه لقب «صدرالممالکی»، وزارت اوقاف یا وزارت دادگستری امروزی را به میرزانصرالله می‌سپرد. بعد از مرگ محمدشاه، حاج میرزا آغاسی به‌دلیل تعدیات فراوان ازطرف مردم و صاحب‌منصبان مورد غضب قرار گرفته و فراری می‌شود. در این حین بسیاری از بزرگان، صدرالممالک را برای صدرالعظمی ناصرالدین‌شاه پیشنهاد می‌دهند و او را در قلعهٔ متعلق به حاج میرزا آغاسی جای می‌دهند (افضل‌الملک، ۱۳۹۶)؛ اما ناصرالدین‌شاه، «امیرکبیر» را برای صدرات انتخاب می‌کند و میرزانصرالله پس از آن در سال ۱۲۶۴هـ.ق. در قم سکنی می‌گزینند. ایشان پس از مدتی به‌دلیل اقداماتی که در تهییج لشکریان علیه امیرکبیر انجام می‌دهد، مغضوب دربار شده و به کرمانشاه تبعید می‌شود و پس از مدتی در آنجا وفات می‌یابد (بامداد، ۱۳۴۴: ۳۳۷).

- ساخت مزرعهٔ نصرت‌آباد توسط صدرالممالک

صدرالممالک در دورهٔ محمدشاه قاجار ازلحاظ ارتباط با دربار و هم‌چنین مراودات مذهبی با مردم در وضعیت مناسبی قرار داشت و این مزرعه را برای آبادانی ملک و قنوات و هم‌چنین بهره‌برداری اقتصادی بنا کرده بود. ایشان از این فرصت استفاده کرده و «حاجی میرزاجواد» از معماران نامی آن دوره را برای طراحی مزرعهٔ نصرت‌آباد و قلعه صدری درنظر گرفت (محسنی، ۱۳۹۳: ۱۸۳)، پس از آن

صدرالممالک اقداماتی را برای انشاء مزرعهٔ نصرت‌آباد در دورهٔ محمدشاه در شرق قم آغاز می‌کند اما به‌دلیل مخالفت پاره‌ای از مدعیان و مالکان مانند «آقا محمدحسن رضاقلی‌بیک» در قسمت‌های مزبور از این اقدام منصرف شده و عملیات ساخت مزرعه به غرب قم منتقل می‌شود. او از محل حقوق دیوانی خود مزارع حسن‌آباد و منصورآباد در غرب قم را در سال‌های ۱۲۶۰ و ۱۲۶۲هـ.ق. خریداری کرده و درپی آن ساخت قلعه را نیز در ۱۲۶۴هـ.ق. آغاز می‌کند. صدرالممالک موفق می‌شود با تجمیع آن مزارع و قلعه با اراضی پیرامون و احیاء و تملک قنوات و اراضی بایر اطراف، مجموعه و مزرعهٔ جدید نصرت‌آباد را طی ۱۱ سال در دورهٔ محمدشاه قاجار شکل دهد و در سال ۱۲۷۰هـ.ق. و در دورهٔ سلطنت ناصرالدین‌شاه بر دو اولاد ذکورش وقف کند (همان: ۱۸۵). وقف‌نامهٔ قریهٔ (مزرعه) نصرت‌آباد از نوع وقف خاص بوده و تمامی موقوفه ابتدا به اولاد ذکور صدرالممالک و سپس به نسل‌های بعد از آن‌ها با شرایطی که در وقف‌نامه ذکر شده، وقف گردیده است و در انتهای آن پس از انقراض جمیع موقوف‌علیه، بر مصارف تعزیهٔ جناب سیدالشهداء علیه‌السلام و صرف در روضات مقدسهٔ قم، نجف اشرف، کربلای معلی و کاظمین وقف شده است. به‌احتمال چون اسم طریقت او نصرت‌علی‌شاه بوده، به این‌دلیل این مزرعه را «نصرت‌آباد» موسوم کرد (مفلسی‌قمی، ۱۳۹۱: ۴۲۱).

- محصولات زراعی و باغی مزرعهٔ نصرت‌آباد

میرزا صدرالممالک پس از ساخت قلعه، افرادی را از طایفهٔ زندیه انتخاب و به‌عنوان رعیت در قلعهٔ مزرعهٔ صدری سکونت داد (ارباب، بی‌تا: ۵۱). تعداد آن‌ها براساس محاسبهٔ افضل‌الملک که خود نیز از آن طایفه بود به ۴۰ تا ۵۰ خانوار و بین ۲۰۰ تا ۲۵۰ نفر می‌رسید (افضل‌الملک، ۱۳۹۶: ۸۸). این طایفه مسئول نگه‌داری و تولید در مزرعه بودند و محصولاتی مانند: جو، گندم، خربزه، هندوانه، جوزق، کنجد، انجیر، توت، آلوچه، بِه و انار را کشت و برداشت می‌کردند. محصولات این مزرعه مانند هندوانه سرنیزه‌ای تقریباً تا ۵۰ سال پیش در قم به فروش می‌رسید (محسنی، ۱۳۹۳: ۱۹۰).

سند دوم؛ نقشه‌های تاریخی مزرعهٔ نصرت‌آباد

دلیل طراحی نقشهٔ نخست، مشخص است؛ به این دلیل که به‌طور معمول مزارع اربابی با این وسعت و حجم نیازمند طراحی پیش از ساخت هستند، اما پرسش این است که با وجود این نقشه به چه دلیل صدرالممالک نقشهٔ دیگری را تهیه کرده است؟ پس از گذشت مدت‌زمان کوتاهی از انشاء مزرعه و در حین ساخت آن، «آقا محمدحسن رضاقلی‌بیک» از مالکین حوزهٔ قم که زیاده‌خواه بود از صدرالممالک درخواست مباشرت می‌کند تا در مدیریت و محاسبات مرتبط با حق کارکنان، قنوات و کِشت‌گری ایشان را یاری رساند. پیشنهاد او مورد توافق صدرالممالک قرار می‌گیرد. دخالت رضاقلی‌بیک در امور مزرعه فزونی می‌گیرد و صورت بلندی را به‌عنوان هزینه‌های انجام‌شده به صدرالممالک ارائه داده و طلب هزینه می‌کند. صدرالممالک با بررسی صورت هزینه‌ها آن‌را نادرست دانسته و تصمیم به بررسی مجدد و پایش موضوع می‌گیرد؛ بنابراین، دستور می‌دهد تا با کمک مباشران و معماران از موضع ساخته‌شده، نقشه تهیه شود و مقادیر انجام عملیات برآورد گردد. به این دلیل نقشهٔ دوم یا پایشی از جنس پارچه و به ابعاد ۷۰×۲۵۷ سانتی‌متر در حین ساخت قلعه در سال ۱۲۶۴هـ.ق. تهیه شده است. صدرالممالک در این نقشه، اطلاعاتی چون میزان مصالح مصرفی، مزد عمله‌جات و بنایان را از محل تهیه کرده و از معماران، علما و ریش‌سفیدان خواسته تا شهادت و گواهی بر درستی نقشه و توشیح روی آن بدهند. این سند حقوقی مربوط به دورهٔ قاجار است و در جریان مصاحبت با وراث این اثر (گفت‌وگوی خصوصی با حامد و یونس صدری) در اختیار گروه تحقیق قرار گرفته است (تصویر ۴).

- معرفی محتوای نقشهٔ تاریخی دوم

این نقشه دارای دو محتوای اصلی است؛ الف) محتوای نخست به طرح قلعه صدری می‌پردازد و آن را به‌عنوان یک عنصر در یک مزرعه معرفی کرده و عناصر کالبدی دیگر را نیز درکنار و درون قلعه ترسیم می‌کند. ب) محتوی دوم مربوط به توشیح و توضیحات مرتبط با ساخت قلعه، عناصر وابسته و هم‌چنین استشهادیه‌ها و مُهرها است که برای تأیید عملکرد گروه سازنده و هم‌چنین نیت و عمل صدرالممالک تهیه شده بود. با درنظر داشتن دو محتوای اشاره‌شده می‌توان اطلاعات مندرج در سند مزبور را به هشت بخش دسته‌بندی کرد:

۱. طرح معماری قلعه و یخچال و متون مربوط به نام فضاها و تشریح آن‌ها بر روی نقشه
۲. متن استشهادیه مربوط به قنوات جدیدالاحداث و سرکاری قلعه
۳. تأیید استشهادیه توسط علما، بزرگان، معماران و...
۴. دست‌نوشته‌های صدرالممالک (واقف مجموعه)
۵. خط سیاق مربوط به قلعه و قنوات
۶. تشریح و تأیید نتیجه خط سیاق
۷. مُهرهای بزرگان و ذی‌مدخلان مختلف
۸. نام فضاها و توضیحات موردنیاز نقشه.

- معرفی عناصر کالبدی موجود در نقشهٔ تاریخی.

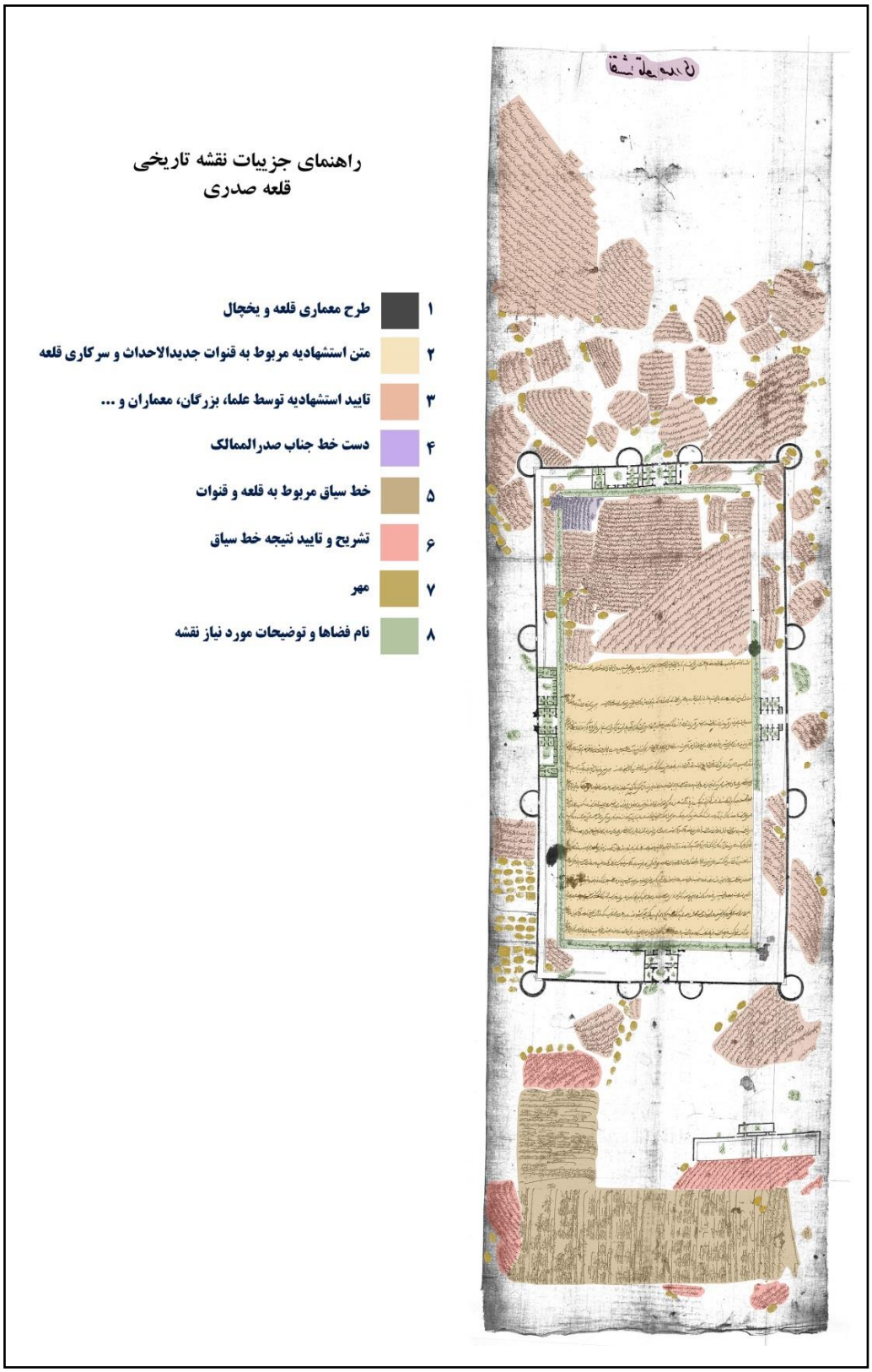
الف) قلعهٔ تاریخی صدری

در نقشهٔ تاریخی ارائه‌شده دو عنصر قلعه و یخچال به‌وضوح دیده می‌شود (تصویر ۴) و دربارهٔ سایر فضاهای درحال ساخت توضیحاتی ارائه شده است. قلعه صدری براساس طرح دارای یک بارو و دوازده برج اصلی و فرعی، قنوات، ساخت‌مایه‌ها و فضاهای درونی بوده است (تصویر ۵). در آن مکان به‌طور تقریبی ۴۰ خانوار از طایفهٔ زندیه به‌کار مشغول بوده‌اند. ابعاد آن را دویست ذرع در دویست و پنجاه ذرع نوشته‌اند. مساحت تقریبی آن ۶۹۰۰ مترمربع بوده و از مصالح خشت، گل، گچ، آجر و... در ساخت آن استفاده شده است.

این نقشه، چهار ورودی را در جهات چهارگانه برای قلعه تعریف کرده است و درکنار هر ورودی خُردفضاهایی نیز به‌عنوان: اتاق، اتاق دشت‌بان، صندوق‌خانه، کفش‌خانه، راه بام، حیاط اندرونی، حیاط بیرونی، حوض، دالان، دروازه، انبار، طویله، مطبخ، شارع، طاق‌نما، قهوه‌خانه، کریاس و... معرفی شده است (تصویر ۷). علاوه‌بر آن، هم‌اکنون بقایای یک حمام تاریخی در قلعه دیده می‌شود که در نقشهٔ پایشی قلعه ترسیم نشده و به‌احتمال بعداً به مجموعه اضافه شده است. ادارهٔ کل میراث‌فرهنگی قم در جریان ثبت قلعه، آن را کاروانسرا دانسته و طول و عرض آن را ۳۰۰×۲۳۰ متر برآورد کرده و مزرعه را به‌سان شهر کوچکی دانسته است (محسنی، ۱۳۹۳: ۲۰۳). این قلعه هم‌اکنون توسط وراث صدرالممالک در بخش ورودی شرقی مورد بازسازی قرار گرفته است، البته پیش از این قرار بود برای بازیافت زباله‌های شهر قم مورد اجاره شهرداری قرار گیرد.

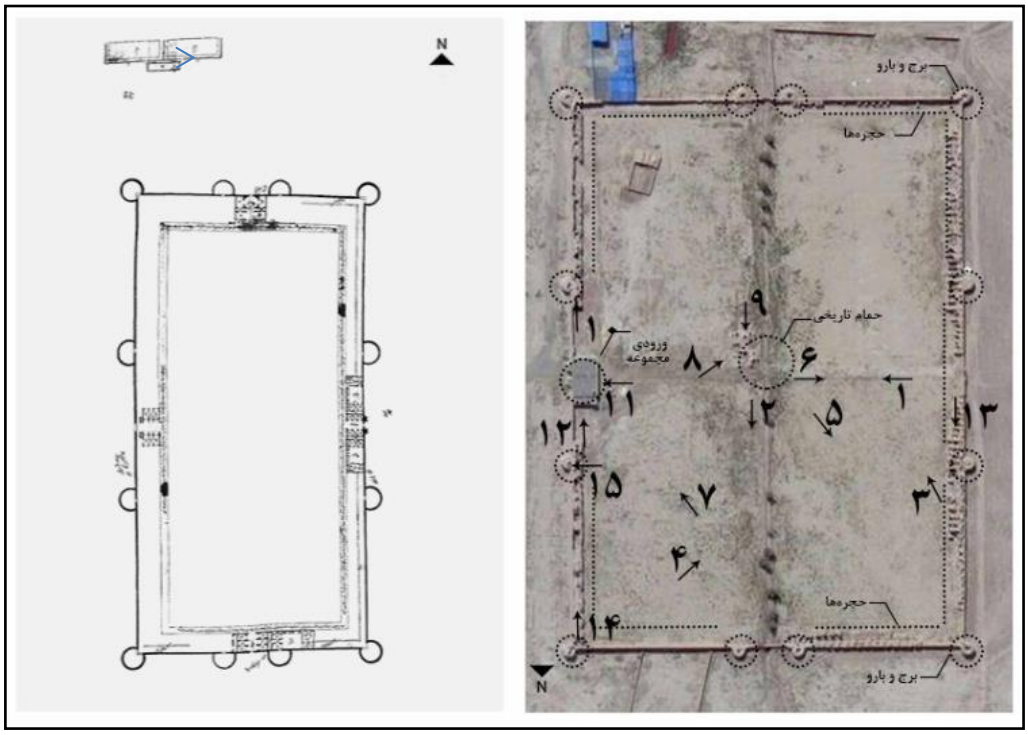
ب) یخچال

در نقشهٔ تاریخی پایشی، یخچال با یخ‌گیر آن در شمال غربی قلعه دیده می‌شود (تصویر ۷). در اسناد تاریخی نیز اشاره شده است که «چون میرزانصرالله‌خان صدرالممالک قلعهٔ نصرت‌آباد را بنا نمود، در خارج از آن قلعه بنیاد این یخچال را کرد و در سلطنت محمدشاه قاجار بنا شده است» (مفلسی‌قمی، ۱۳۹۱: ۳۱۹). هم‌اکنون این اثر تخریب شده و بقایای آن را می‌توان از روی عکس‌های هوایی سال ۱۳۴۷هـ.ش. تشخیص داد (تصویر ۲). یخچال به‌عنوان یکی از عناصر اصلی و بااهمیت یک مزرعهٔ

تصویر ۴: نقشهٔ تاریخی دوم از مزرعهٔ نصرت‌آباد و قلعه صدری قم (مرکز اسناد موقوفه نصرت‌آباد، ۱۳۹۸).

Fig. 4: The second historical Map of Nusrat Abad farmstead and Qom Sadri Castle(Ghal-eh Sadri),`(Nusrat Abad Endowment Document Center 2019).

تصویر ۵: بقایای قلعه صدری در مزرعهٔ نصرت‌آباد در مقایسه با نقشهٔ تاریخی ۱۲۶۴هـ.ق. (مرکز اسناد موقوفهٔ نصرت‌آباد، ۱۳۹۸).

Fig. 5: The remnants of Sadri Castle(Ghal-eh Sadri) in Nosrat Abad farmstead Compared to historical Map 1264 AH (Nusrat Abad Endowment Document Center 2019).

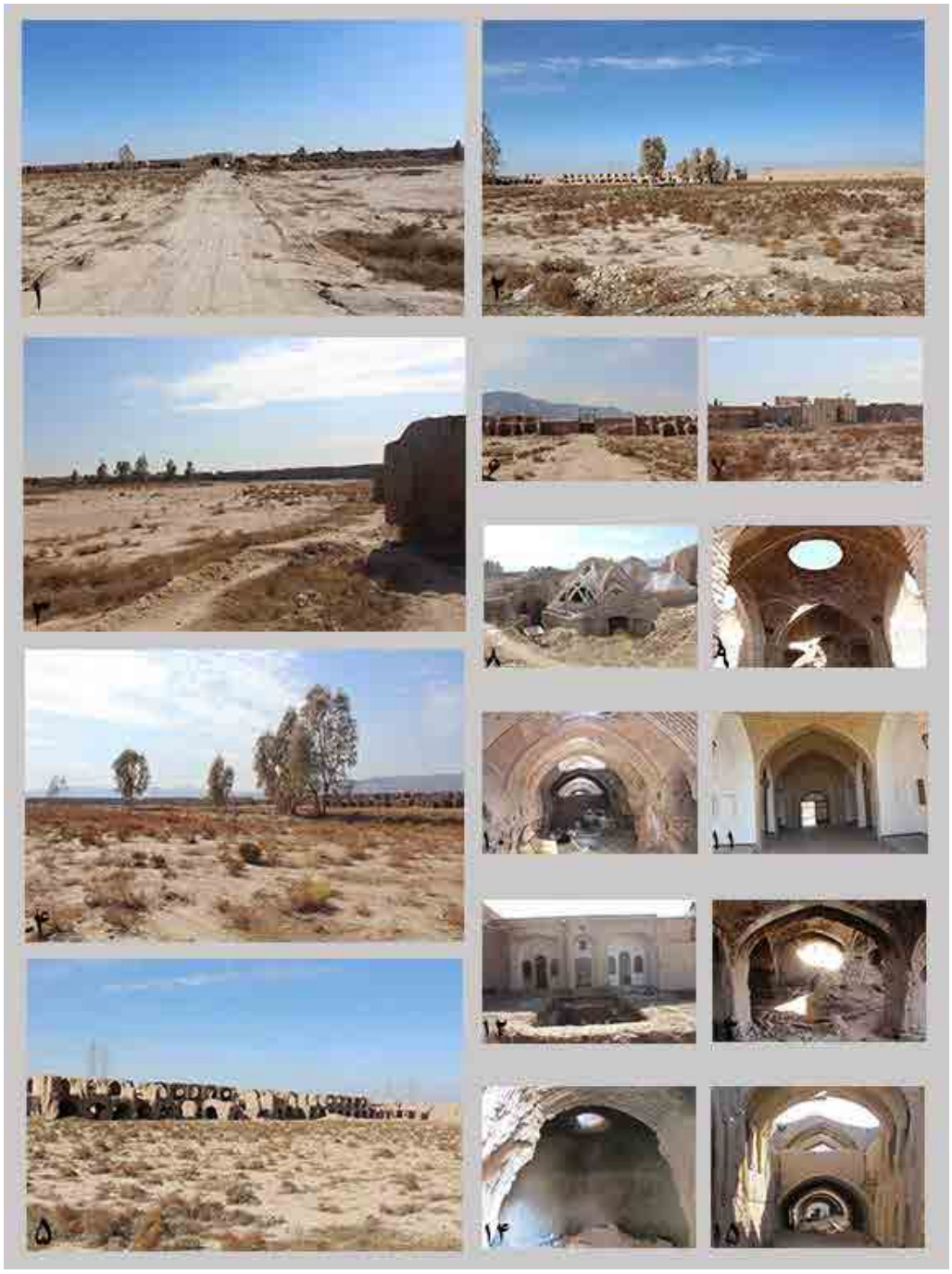
مسکون درکنار قلاع کشتخوانی به‌طور معمول در خارج از قلعه و با فاصلهٔ اندکی از آن ساخته می‌شد و وظیفه تأمین آب موردنیاز ساکنین مزرعه در ایام گرم سال را داشته است. آب باران یا آب‌های جاری دیگر در فصول سرد به این محل جاری و تبدیل به یخ می‌شد و سپس در ایام گرم سال با آب کردن یخ‌ها، نیاز مزرعه‌نشینان برطرف می‌شد.

ت) حمام

این مزرعه دارای ساکنین و رعیت‌هایی برای ساماندهی امور مرتبط با کشت، کار و تولید بود؛ بنابراین صدرالممالک حمامی را برای رفع نیازهای بهداشتی آنان در داخل قلعه صدری پیش‌بینی کرد. هم‌اکنون بقایای حمام در قلعه وجود دارد (تصویر ۸)، اما موقعیت و طرح حمام در نقشهٔ پایشی دیده نمی‌شود (تصویر ۷). به‌نظر می‌رسد پس از تهیهٔ این نقشه، حمام ساخته می‌شود و کسانی (چون: افضل‌الملک، ۱۳۹۶ و مفلسی‌قمی، ۱۳۹۱) در اواخر دورهٔ قاجار و اوایل دورهٔ پهلوی از آن بازدید کرده و دربارهٔ آن مطالبی را نگاشته‌اند.

ث) آسیاب‌ها

درحال‌حاضر آسیابی در این مزرعه دیده نمی‌شود، اما در اسناد تاریخی از آسیاب علیا و سفلی مزرعهٔ نصرت‌آباد صحبت به‌میان آمده که توسط میرزاهادی خلف صدرالممالک در دورهٔ محمدشاه قاجار بنیان گذاشته شده است. به‌نظر می‌رسد با توجه به عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۴هـ.ش. بقایای مسیر قنوات و آسیاب‌های مربوط به مزرعهٔ صدری در مسیر توسعه و گسترش شهر قم تا حدودی نابود شده است.

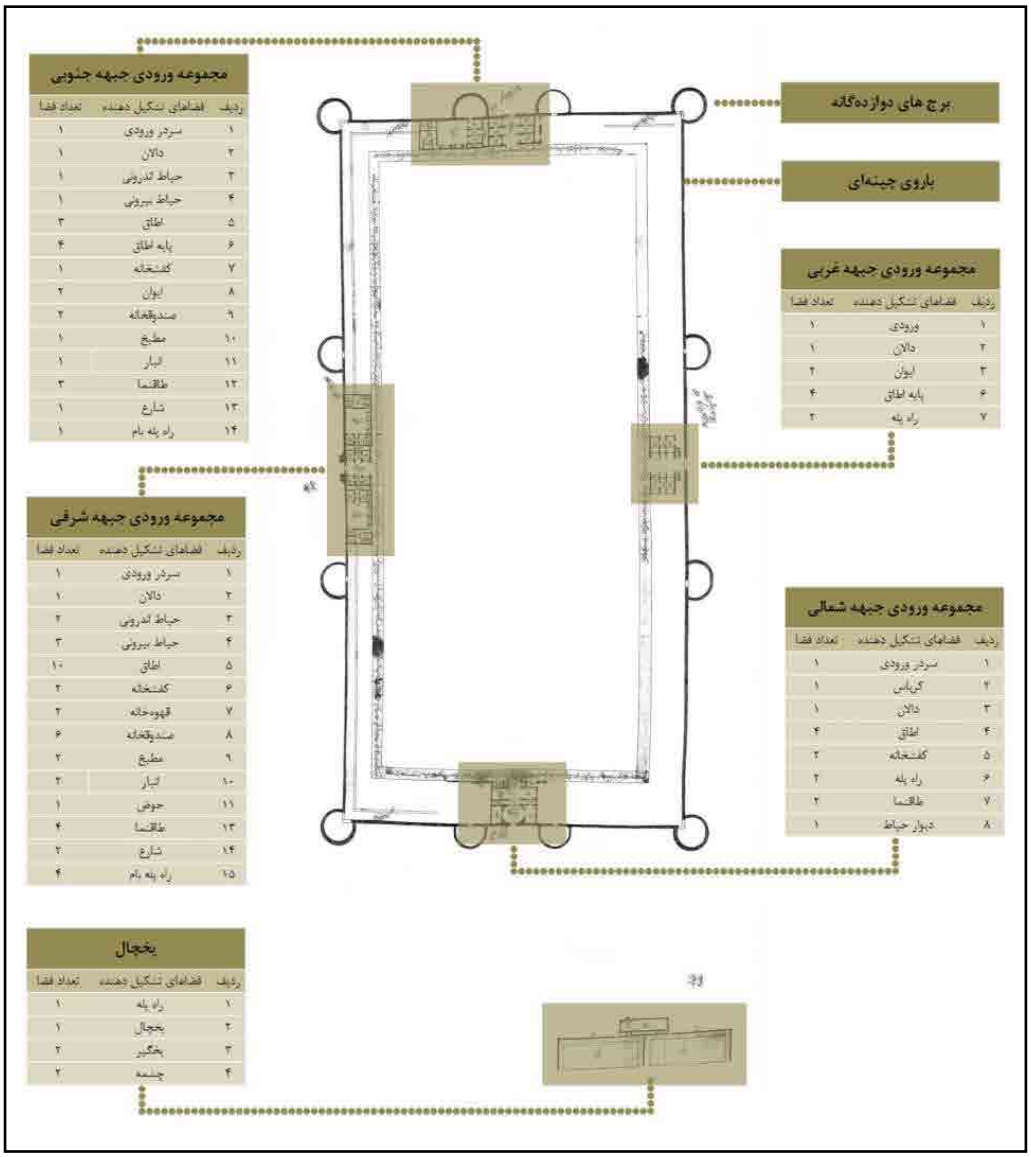

تصویر ۶: معرفی تصویری قلعه صدری در مزرعهٔ نصرت‌آباد براساس تصویر ۵ (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 5: The visual introduction of Sadri Castle (Ghal-eh Sadri) in Nosrat Abad farmstead Based on Image 5 (Authors, 2019).

ج) کاروانسرا

در وقف‌نامهٔ قلعه‌صدری به موقعیت کاروانسرا جهت ساخت در مراحل بعدی اشاره شده، اما هم‌اکنون اثری از آن در محل و یا در نقشه‌های موجود دیده نمی‌شود؛ البته مادام دیالافوا در سفرنامهٔ خویش به کاروانسرایی در نصرت‌آباد اشاره می‌کند، اما مراد قلعه صدری بوده است.

تصویر ۷: معرفی عناصر کالبدی موجود در قلعه صدری واقع در مزرعهٔ نصرت‌آباد (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 7: Introducing the physical elements in Sadri castle (Ghal-eh Sadri) located in Nosrat Abad farmstead (Authors, 2021).

د) مسجد

بنا به اظهارات وراث، مسجدی در این مزرعه ساخته نشده و اثری از آن در محل و یا در نقشهٔ موجود نیز دیده نمی‌شود، اما در وقف‌نامه به موقعیت آن اشاره شده است.

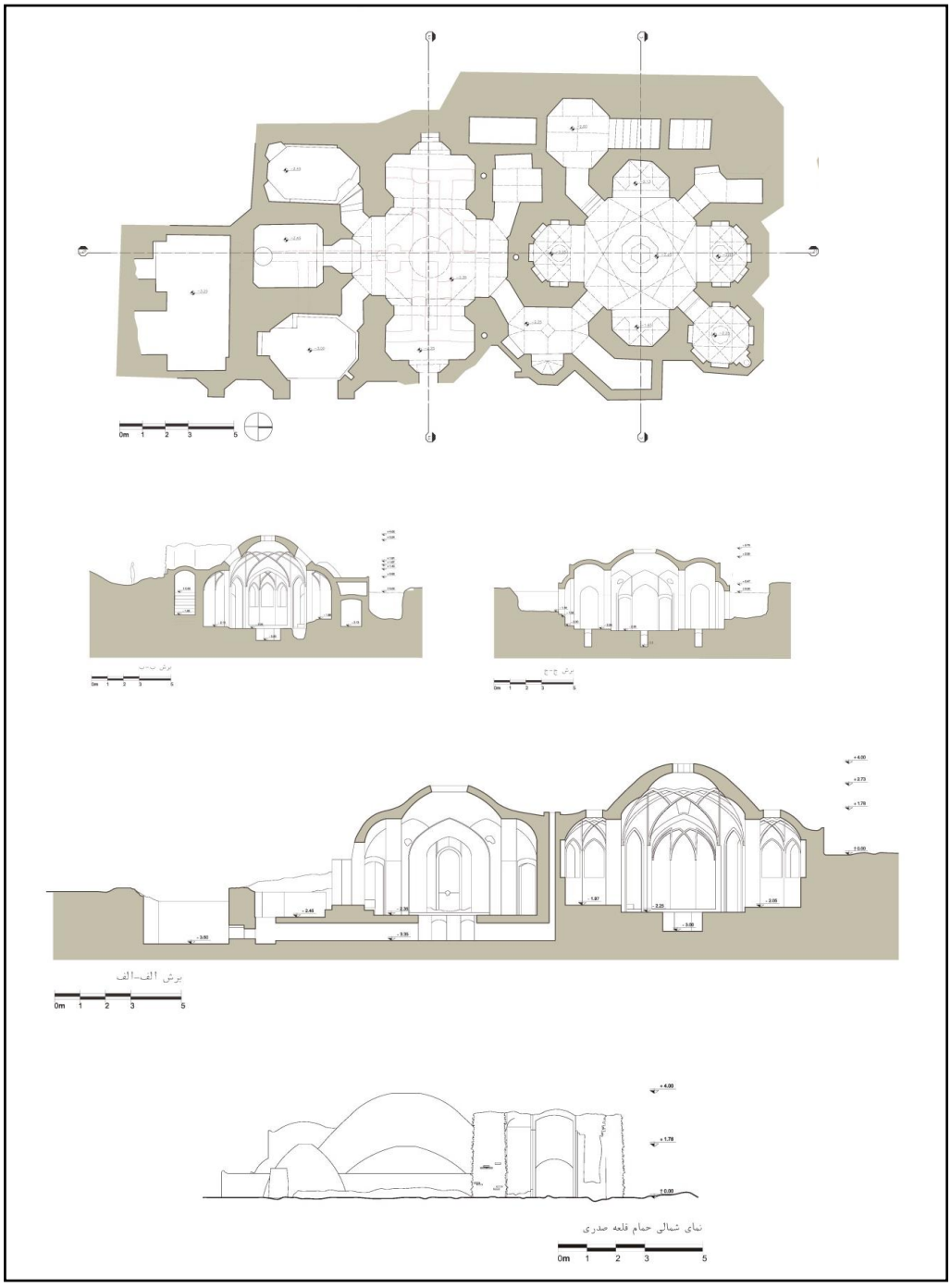
و) آب و قنات

در این مزرعه از منابع آبی مختلف مانند رودخانه، قنات‌های مزارع منصورآباد و حسن‌آباد و نهر ابرستجان برای آبیاری کشتخوان و باغات، حمام، یخچال و آسیاب‌ها استفاده می‌شد (مفلسی‌قمی، ۱۳۹۱: ۴۲۱).

شناخت مزرعهٔ نصرت‌آباد براساس ویژگی‌های کالبدی و کارکردی آن

موارد بالا یافته‌های منتج از بررسی نقشهٔ تاریخی و اسناد مکتوب تاریخی و شفاهی است. مطالب

مربوط به شیوه‌های ساخت و مدیریت مزرعهٔ نصرت‌آباد توسط صدرالممالک اردبیلی در این اسناد آمده است. هریک از بخش‌ها و بندهای ارائه‌شده حاوی اطلاعاتی هستند که به‌دلایل و چگونگی شکل‌گیری، عناصرکالبدی موجود در مزرعه، الگوی معماری، نوع مالکیت، انواع محصولات زراعی و باغی، طایفهٔ مستقر در مزرعه و ویژگی‌های دیگر اشاره می‌کند. عناصر معماری وابسته به مزرعه مانند: برج و بارو، قلعه، آسیاب و امثالهم در آن‌ها حضور دارند. این ویژگی‌ها با جزئیاتی که در جداول ۱ و ۲ بیان خواهد شد، حاصل بررسی اسناد موردمطالعه در بخش‌ها و بندهای مختلف تحقیق است

تصویر ۸: نقشه‌های حمام تاریخی واقع در مزرعهٔ نصرت‌آباد (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 8: Maps of historic baths located in Nosrat Abad farmstead (Authors, 2019).

جدول ۱: ویژگی‌های کارکردی در مزرعهٔ نصرت‌آباد (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 1: Functional Features in Nosrat Abad farmstead (Authors, 2021).

نظم اقتصادی و بهره‌برداری	نظم اجتماعی و فرهنگی
۱. نظام مالکیت و بهره‌برداری از مزرعهٔ صدری، ترکیبی از نظام وقف و مالکیت اربابی بوده است (منتج از بند ۴.۱.۲). ۲. صدرالممالک برای کسب منفعت بیشتر و همچنین تأمین امنیت مزرعه از ساکنان طایفه زندی که در اطراف مزرعه مستقر بودند، خواسته بود تا در مزرعه مشغول به کار شده و سکونت داشته باشند (منتج از بند ۴.۱.۳). ۳. صدرالممالک در انشاء مزرعه به موضوع بهره‌برداری اقتصادی و کسب منفعت توجه داشته است. او در این مزرعه به زراعت، باغداری و دام‌پروری می‌پرداخت و از محل درآمد به حکومت مرکزی مالیات پرداخت می‌کرد (منتج از بند ۴.۱.۳). ۴. مزرعهٔ صدری دارای محصولات زراعی و باغی شتوی و صیفی بود. آن‌ها محصولاتی مانند جو، گندم، خربزه، هندوانه، جوزق، کنجد، انجیر، توت، آلوچه، به و انار را کشت می‌کردند. محصولات مزرعهٔ صدری تا ۵۰ سال پیش در دسترس اهالی قم قرار داشته است (منتج از بند ۴.۱.۳)	۱. براساس اسناد تاریخی، مزرعهٔ صدری دارای نظام اجتماعی ویژه‌ای بوده و در رأس آن صدرالممالک به‌عنوان مالک و واقف قرار داشته است. این مزرعه برای تنظیم و هدایت امور دارای متولی، مباشر، کارکنان و کارگران، دشتبانان، آسیابانان، مقنیان، زارعین و باغبانان و... بوده و آنان براساس قانون زراعت در این مزرعه مشغول به فعالیت بودند (منتج از بندهای ۴.۲.۲ و ۴.۱.۲). ۲. جمعیت موجود مزرعه در قلعه صدری ساکن بوده و بنا بر اسناد تاریخی تعداد آن‌ها به ۴۰ تا ۵۰ خانوار و ۲۰۰ تا ۲۵۰ نفر می‌رسید (منتج از بندهای ۱ و ۴.۱.۳). ۳. جمعیت ساکن در مزرعهٔ صدری از طایفهٔ زندی اراک و مسلمان بوده و در ایام خاص سال مراسم مذهبی را برپا می‌کردند. بنابراین صدرالممالک برای آن‌ها مسجدی نیز در مزرعه پیش‌بینی کرده بود (منتج از بندهای۴.۱.۳، ۴.۲.۲و ۴.۱.۲).

جدول ۲: ویژگی‌های کالبدی در مزرعهٔ نصرت‌آباد (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 2: Physical Features in Nosrat Abad farmstead (Authors, 2021).

نظم جغرافیا و شکل‌گیری	نظم کالبدی و معماری	نظم حفاظت و نگهداری
۱. صدرالممالک موقعیت مزرعه نصرت‌آباد را براساس وجود منابع آبی مانند قنات‌های زنده متعلق به مزارع دیگر و همچنین رودخانه انتخاب کرده و بنا را بر اقدام اقتصادی و بهره‌برداری می‌گذارد (منتج از بند ۴.۲.۲). ۲. مزرعهٔ نصرت‌آباد با فاصلهٔ مناسبی از مجتمع زیستی بزرگ‌تر (قم) به‌عنوان یک واحد خودکفاء در دورهٔ قاجار شکل گرفته است (منتج از بند ۱). ۳. شکل‌گیری مزرعه در پهنهٔ وسیعی از قم کنونی اتفاق افتاده است، به‌صورتی که هم به قم نزدیک باشد و هم با مزارع دیگر نسبت منظومه‌ای داشته باشد (منتج از بند ۱).	۱. در طراحی مزرعه از استاد جواد و معماران نامی آن دوره استفاده شده است (منتج از بند ۴.۱.۲). ۲. از چهارباغ اصفهان در بخش‌هایی از طراحی مزرعه الگوبرداری شده است (منتج از بند ۴.۲.۲). ۳. این مزرعه براساس الگوی «دساکرکشتخوانی» ساخته شده است (منتج از مقدمه). ۴. صدرالممالک برای تأمین نیازهای ساکنین مزرعه اقدام به ساخت عناصری مانند قلعه، کاروانسرا، مسجد، آسیاب، قنات، حمام و یخچال کرد (منتج از بندهای بند۴.۱.۲ و ۴.۲.۲). ۵. در ساخت مزرعه از مصالحی چون خشت، آجر، چینه، گچ، آهک و... استفاده شده است (منتج از بند ۴.۲.۲). ۶. دربارهٔ وسعت و مساحت مزرعهٔ نصرت‌آباد در اسناد تاریخی مطالبی نقل شده است. بخش‌های وسیعی از کشتخوان‌ها، قنات‌ها و آسیاب در بستر قم کنونی مدفون است (منتج از بند ۴.۲.۲).	۱. تهیهٔ نقشهٔ دوم تاریخی نشان می‌دهد که صدرالممالک از یک نظام پایشی مناسب در مزرعه بهره می‌برده است (منتج از بند ۴.۲). ۳. صدرالممالک از نظام بهره‌برداری وقف و مفاد وقف‌نامه برای حفاظت و نگهداری از مزرعهٔ صدری استفاده کرده است. در این وقف‌نامه به‌صراحت به مرمت و حفاظت رقبات و موقوفات از محل کسب درآمد اشاره شده است (منتج از بند۴.۱.۲). ۴. ایشان به‌طور مستقیم بر امور مزرعه نظارت داشته و سپس دو پسر خویش را به‌عنوان متولی انتخاب و البته ناظری را معرفی نکرده است (منتج از بند۴.۱.۲).

و می‌تواند تحت‌عنوان ویژگی‌های کالبدی و کارکردی مزرعهٔ نصرت‌آباد مطرح شود. محتوای این جداول نشان می‌دهند که معماری مزرعه تابعی از مسائل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، امنیتی، زیست‌محیطی و اقلیمی بوده که در دوره‌های مختلف تاریخی به صورت‌های متفاوت خود را نشان داده و تا دورهٔ پهلوی دوم از این مزرعه حفاظت و نگه‌داری شده است.

نتیجه‌گیری

این تحقیق براساس یافته‌های منتج از سندپژوهی، مصاحبه و مطالعات میدانی به این نتیجه رسیده است که مزرعهٔ نصرت‌آباد دارای دو ویژگی کالبدی و کارکردی و نظام‌های زیرمجموعهٔ آن‌ها بوده است. تعیین موقعیت، شکل‌گیری عناصر کالبدی و شیوه‌های پایش مزرعه مربوط به ویژگی‌های کالبدی آن است. بر این‌اساس مزرعهٔ نصرت‌آباد در بازهٔ زمانی دورهٔ محمدشاه تا اواخر دورهٔ قاجار با فاصلهٔ اندکی از مجتمع‌های زیستی بزرگ‌تر مانند قم ساخته شد و منابع آبی و تأمین امنیت در تعیین موقعیت آن نقش داشته است. صدرالممالک توانست از هم‌کناری عناصری چون: قلعه کشتخوانی، کاروانسرا، مسجد، آسیاب، قنات، حمام و یخچال، یک مزرعهٔ کبیره یا مستقل را بنا کند و عده‌ای از طایفهٔ زندیه را سکونت و استقرار دهد. ویژگی کارکردی مزرعهٔ نصرت‌آباد نیز به محصولات زراعی، هرم اجتماعی و موضوعات فرهنگی مرتبط اشاره می‌کند. بر این‌اساس شکل‌گیری مزرعهٔ نصرت‌آباد با نیت خیر و ثواب آغاز شده و سپس بهره‌برداری اقتصادی با تولید محصولات شتوی و صیفی در اولویت قرار گرفته است. مزارع وقفی تابع نظام وقف بودند و می‌بایست توسط متولی و ناظر به‌طور دائم و برحسب میزان درآمد مورد پایش قرار می‌گرفتند؛ البته نه‌تنها خود مرمت می‌شدند، بلکه موجبات حفاظت از موقوفه‌ها را نیز فراهم می‌کرده‌اند. صدرالممالک توانست با طراحی معماری، نقشهٔ پایشی، تعیین نوع بهره‌برداری وقفی و تنظیم وقف‌نامه به یک برنامهٔ پایشی در مزرعهٔ نصرت‌آباد دست‌یابد، به‌نحوی که تاکنون نیز توسط متولیان و ناظران او ادامه یافته است؛ بنابراین معماری و انشاء مزرعهٔ نصرت‌آباد محصول امتزاج ویژگی‌های کالبدی و کارکردی درطول زمان بوده است.

سپاسگزاری

از مدیریت مجموعهٔ قلعه صدری، به‌ویژه آقایان حامد صدری و یونس صدری تشکر می‌گردد.

مشارکت درصدی نویسندگان

نگارندگان این پژوهش به‌طور یکسان در تدوین آن مشارکت کرده‌اند.

تعارض منافع

نگارندگان به صراحت عدم وجود تعارض منافع را با هیچ شخص و یا نهادی را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. به‌احتمال چون این قریه توسط «میرزانصرالله صدرالممالک» ساخته شده است، به نام او یعنی «نصرت‌آباد» خوانده می‌شود.

۲. «مزرعهٔ نصرت‌آباد در علیای بلد واقع است. از قنات‌های تازه‌احداث است که میرزانصرالله اردبیلی که در زمان سلطنت محمدشاه مرحوم صدرالممالک بود، آباد کرد و وقف بر اولاد خود نمود. قلعهٔ بسیار معتبر بنا کرد، حمام خوب در آن قلعه بساخت، باغ معتبر بزرگ غرس نمود. یکصد خروار جمع مزرعهٔ ابرسنجان را هم متصرف شده با حقابهٔ او از رودخانه» (افضل‌الملک، ۱۳۵۵: ۱۸۶).

۳. در گذشته «قریه» مترادف با «آبادی» بود و نه به‌معنای روستا؛ بنابراین منظور از قریهٔ نصرت‌آباد، آبادی و ساخت‌مایه‌های

کالبدی مرتبط با مزرعهٔ نصرت‌آباد بوده است: «قریهٔ نصرت‌آباد در علیای بلد واقع است. آب او فی‌الجمله شوری دارد و اراضی آن مرغوب است. خربزه و جوزق او خوب می‌شود. قنات آن جدید است. صدرالممالک اردبیلی آن را احداث نمود. در سر راه ساوه واقع است. یکصد خروار جمع مزرعه ابرسنجان را هم متصرف شده و با حقابهٔ رودخانه کِشت‌گری می‌کنند. قلعهٔ بسیار بزرگی در آنجا ساخته‌اند که نظیر آن در قم نمی‌باشد. گندم در آنجا خوب می‌شود. سکنهٔ آن هم از اهل قم و هم از خارج. در یک فرسخی واقع است. محصولات شتوی جو و گندم. محصولات صیفی جوزق، کرچک، خربزه، هندوانه و کنجد است. مالیات نقد: ۲۴۰ تومان، جنس: ۲۰۰ خروار، بذر: ۲۰۰ خروار و عمله‌جات: ۴۰ خانوار» (افضل‌الملک، ۱۳۵۶: ۱۱۱).

۴. «قدری که راندیم گنبد حضرت معصومه[علیها السلام] پیدا شد. از منظریه الی یک میدان به شهر قم مانده، تمام کویر است. یک میدان دور شهر حاصل کاشته‌اند و سبز است و این حاصل مال نصرآباد صدرالممالک است...» (قاضیها، ۱۳۸۱: ۱۰۲).

۵. «کاروانسرای نصرآباد از بناهای بسیار خوب و محوطهٔ آن وسیع و به‌شکل چهارضلعی منظم است. در اطراف حیاط اتاق‌هایی وجود دارد و در عقب آن‌ها طویله‌های متعدد ساخته شده است. در زیر اطاق‌ها زیرزمین‌هایی است که مسافرین می‌توانند در روزهای گرم تابستان در آن‌ها بسر برند و در حیاط سکوی وسیعی است که آن را تخت گویند و دو متر از زمین ارتفاع دارد...» (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۲۰۷).

۶. عناصر کالبدی موجود در یک مزرعه.

۷. عناصری که به‌مرور الحاق شده‌اند.

۸. چاه و مخازن آب.

۹. نهرها.

۱۰. ن. ک. به: محسنی، ۱۳۹۳: ۱۹۵.

۱۱. صدرالممالک مزرعهٔ نصرت‌آباد را در سال ۱۲۷۰هـ.ق. و در دورهٔ سلطنت ناصرالدین‌شاه بر دو اولاد ذکورش وقف می‌کند. نسخهٔ اصلی وقف‌نامه در اندازهٔ ۲۸×۸۴ سانتی‌متر به خط رقاع است که هم‌اکنون در اختیار وراث قرار دارد (محسنی، ۱۳۹۳: ۱۸۵). مهم‌ترین بخش وقف‌نامه، قسمتی است که به جزئیات موقوفه پرداخته می‌شود. در این قسمت به عناصر موجود در موقوفه به‌ویژه کاروانسرا و مسجد، میزان مالکیت و حدود و ثغور آن‌ها اشاره شده است.

کتابنامه

- ارباب، محمدتقی (بی تا). تاریخ دارالایمان قم. به‌کوشش سیدحسین مدرسی طباطبایی، تهران.

- افشار، ایرج، (۱۳۷۴). یادگارهای یزد، معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی شهر یزد. ج ۱ و ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چ دوم.

- افضل‌الملک، غلامحسین، (۱۳۵۵). «کتابچهٔ تفصیل و حالات دارالایمان قم»، فرهنگ ایران‌زمین، ۲۲: ۱۵۰-۶۷.

- افضل‌الملک، غلامحسین، (۱۳۶۰). سفرنامه خراسان و کرمان. به‌اهتمام: قدرت‌الله روشنی، تهران: انتشارات توس.

- افضل‌الملک، غلامحسین، (۱۳۹۶). تاریخ و جغرافیای قم. تهران: انتشارات وحید.

- اعظم‌واقفی، سیدحسن، (۱۳۷۴). میراث‌فرهنگی نطنز، آثار تاریخی، آداب، سنت‌ها و تاریخ نطنز. ج اول، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان، (۱۳۶۸). مرآت‌البلدان. ج ۱ و ۴، به‌کوشش: عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- بامداد، مهدی، (۱۳۴۴). شرح حال رجال ایران. تهران: انتشارات زوار. ج ۴.

- بهشتی، محمد؛ و راعی، حسین، (۱۳۹۵). «مزارع مسکون تاریخی در ایران؛ از آغاز تا دورهٔ صفویه». اثر، ۷۴: ۲۲-۱.

پسندیده، محمود، (۱۳۹۴). اسناد و موقوفات مدارس تاریخی حوزهٔ علمیه مشهد. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

- حسینی‌یزدی، سیدرکن‌الدین (۱۳۴۱). جامع‌الخیرات، به‌کوشش: ایرج افشار، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: انتشارات فرهنگ ایران‌زمین.

-حکمت‌یغمایی، عبدالکریم، (۱۳۶۹). بر ساحل کویر نمک. تهران: انتشارات توس.

- دیولافوا، مادام اوژن، و همکاران، (۱۳۷۱). ایران، کلده و شوش. ترجمهٔ علی فره‌وشی، تهران: دانشگاه تهران، چ ۵.

راعی، حسین، (۱۳۹۹). «نظام شکل‌دهنده در معماری مزارع تاریخی با نگاه به مزارع طرازآباد، گَوَرت و نهچیر». معماری اقلیم گرم و خشک، ۸ (۱۱): ۷۶-۴۹. DOI: 10.29252/AHDC.2020.1993
- شیخ‌الحکمایی، عمادالدین، و همکاران، (۱۳۸۸). اسناد معماری ایران. دفتر اول، تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری.
- فرمانفرما، عبدالحسین‌میرزا، (۱۳۸۳). مسافرت‌نامه کرمان و بلوچستان. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.
- قاضیها، فاطمه، (۱۳۸۱). سفرهای ناصرالدین‌شاه به قم. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
-قمی، حسن بن عبدالملک قمی، (۱۳۸۵). تاریخ قم. تصحیح: سید جلال‌الدین تهرانی، انتشارات زایر، آستانه مقدسه.
-کلانترضرابی، عبدالرحیم (سهیل کاشانی)، (۱۳۷۸). تاریخ کاشان. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- لمتون، ا. ک. س.، (۱۳۴۵). مالک و زارع در ایران. ترجمهٔ منوچهر امیری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- محسنی، سیدمحسن، (۱۳۹۳). صدرالممالک اردبیلی و موقوفه نصرت آباد قم. مرزبان فرهنگ، قم: نورمطاف، ج۲.
- مرکز اسناد و کتابخانهٔ ادارهٔ کل میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان قم، (۱۳۸۴).
- مرکز اسناد موقوفهٔ نصرت‌آباد، (۱۳۹۸).
- مفلسی‌قمی، حسین ابن محمدحسین، (۱۳۹۱). تحفه الفاطمین فی ذکر احوال قم و القمیین. قم: بنیاد قم‌پژوهی، ج۲
- گفت‌وگو با حامد و یونس صدری، (۱۳۹۶).

- A'azam Waqefi, H., (2000). *Natanz'sculturalheritage.* Vol. 2, Tehran: University, Press and Publishing Institute. [In Persian]

- Afshar, I., (1995). *Yazd monuments, The introduction of historic buildings and ancient monuments of Yazd city.* Vols. 1, 2. Association of Cultural Works and Honors. 2nd edition. [In Persian]

- Afzal Al-Molk, G., (1976). "Booklet of details and situations of Qom Darul Iman". *Iranian Culture Magazine,* 22: 150-67. [In Persian]

- Afzal Al-Molk, G., (1981). *Travelogue of Khorasan and Kerman.* (Ghodratullah. Roshani), Toos Publications. [In Persian]

- Afzal Al-Molk, G., (2017). *History and Geography of Qom.* Vahid Publications. [In Persian]

- Arbab, M., (n.d.). *History of Qom.* by: Seyed Hossein Modarresi Tabatabai, Tehran. [In Persian]

- Bamdad, M., (1965). *Biography of the men of Iran.* Zavar Publications. [In Persian]

- Dieulafoy, J., (1992). *Iran, Kaldeh and Susa.* translated by: Ali Farahvashi, Tehran: University of Tehran.

- Documentation Center of the C. H.T organization in qom, (2005). [In Persian]

- Etemad-ol-Saltaneh, M. H. K., (1990). *Meraa't al-Baladan.* (Amirhossein. Navai & Mirhashem. Mohaddes). Tehran: Tehran University Press. [In Persian]

- Farmanfarma, A. M., (2004). *Kerman and Baluchestan travelogue letter.* (Iraj Afshar), Tehran: Asatir Publications. [In Persian]

- Ghaziha, F., (2002). *Nasreddin Shah's Travels to Qom.* Tehran: National Archives of Iran.

- Hekmat Yaghmaei, A., (1990). *On coast of salt desert.* Tehran: Toos Publications. [In Persian]

- Hosseini-Yazdi, S. R. D., (1962). *Jame al-Kheirat. Efforts.* (I. Afshar & M. T. Daneshpajooh), Tehran: Farhang Iran Zamin Publications. [In Persian]

- Interview with Hamed and Younes Sadri, (2017).

- Kalantar-Zarabi, A., (1999). *History of Kashan.* Iraj Afshar, Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]

- Lambton, A. K. S., (1966). *Owner and farmer in Iran.* Manouchehr Amiri, Trans., Tehran: Book Translation and Publishing Company.

- Moflesi Qomi, H., (2012). *The gift of the Fatimids in mentioning the situation of Qom and Al-Qomiyin.* Qom Research Foundation, Vol 2. [In Persian]

- Moradi, Mohammad et al., (2016). "Introduction to historical residential farms in Yazd". *Research in Islamic Architecture,* University of Science and Technology, 4 (4), 1-19.

- Mohseni, S. M., (2014). *Sadr al-Malak Ardabili and the endowment of Nusrat Abad Qomin.* Qom: Nourmtaf, vol. 2. [In Persian]

- Najm-ol-Molk, H. M. A., (2006). *Travelogue of Khuzestan.* Edited by: Mohammad Dabir- Siaghi, Tehran: Association of Cultural Works and Honors.

- Nusratabad endowment documents center, (2018).

- Pasandideh, M., (2015). *Documents and endowments of historical schools of Mashhad seminary.* Mashhad: Islamic Research Foundation. [In Persian]

- Qomi, H., (2006). *History of Qom.* Sayed Jallal al- Din Tehrani, Zaer Publications. [In Persian]

- Raie, H. & Beheshti, M., (2016). "Historic residential farms in Iran; From the beginning to the Safavid period". *Journal of Scientific and Promotional Journal,* Cultural Heritage and Tourism Research Institute, (74): 22-1.

- Raie, H., (2020). "The Forming system in Architecture of historical farmsteads in the Central Plateau of Iran". *Journal of Hot and Dry Climate Architecture,* University of Yazd, 8(11): 49-76. doi: 10.29252/ahdc.2020.1993

- Sheikh Al-Hakmaei, E. D., (2009). *Iranian architectural Documents.* Vol. 1. Tehran: Institute for Writing, Translating and Publishing Works of Art. [In Persian]